

UOT 82

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2024.2.9>

ÜLKƏR BAXÇIYEVA*

TÜRK MİFİK FOLKLOR DÜŞÜNCƏSİNDƏ ƏJDAHA ÖLDÜRMƏ MOTİVLƏRİ VƏ NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞI (“YEDDİ GÖZƏL” MƏSNƏVİSİ ƏSASINDA)

Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” məsnəvisinin baş qəhrəmanı Bəhramla bağlı süjetin, türk epos ənənəsi ilə, xüsusilə də “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ilə bağlılığı vardır. Nizaminin yaradıcılığında nəinki “Yeddi gözəl” məsnəvisində, ümumiyyətlə bütün “Xəmsə” boyunca folklor motivlərinə bağlılıq bir sistem təşkil etmişdir. Bəhram obrazının poetik strukturunu təşkil edən “ov hamisi” kultu və “əjdaha öldürmə” motivini də bu sistemin ardı kimi dəyərləndirə bilərik. Nizami məqsədli şəkildə türk folklor ənənələrindən yaradıcılığında geniş şəkildə istifadə etmişdir. Şair yeni humanist fikirləri ilə nəinki Azərbaycan ədəbiyyatına, bütün dünya ədəbiyyatına yeni ruh, bəşəri ideyalar, insansevərlik, müdriklik, humanizm hissləri bəxş etmişdir. Bu səbəbdən də şair məsnəvi qəhrəmanlarını onların yerinə yetirəcəkləri mühüm və əhəmiyyətli missiyalarına uyğun olaraq türk poetik qəlibləri çərçivəsində yaratmışdır. Nizami dünya ədəbiyyatı tarixinə türk poetik qəliblərində ali humanitar ideyaların daşıyıcısı olan əbədi yaşar obrazlar bəxş etmişdir.

Açar sözlər: Bəhram şah, əjdaha, motiv, folklor, türk

Giriş

Nizami “Yeddi gözəl” poemasında öz yaradıcılıq üslubuna uyğun olaraq türk folklor ənənəsindən istifadə etmişdir. Xüsusilə də məsnəvidə baş obraz olan Bəhram obrazını canlandırarkən Nizami folklor ənənəsinin müxtəlif elementlərindən bəhrələnmişdir. Məsnəvidə “əjdaha öldürmə” motivində türk folklor ənənəsi aydın şəkildə bürüzə verir. Nizaminin Bəhram obrazı real tarixi şəxsiyyətdir. Lakin Nizami onu real obrazdan daha çox öz arzuladığı formada, müəllif konsepsiyasına uyğun canlandırmışdır. Nizaminin digərlərindən üslub fərqi odur ki, o, həmişə ən adi bir hadisəyə yaradıcı yanaşmış, poetik boyalarla əlvan çalara boyamışdır. Bəhram şah ov heyranı olmuşdur. Onun ən sevimli məşğuliyyətlərindən biri ov ovlamaq idi. Bəhram, gur ovlamağı çox sevdiyindən hamı ona Bəhram Gur deyər müraciət edərmiş. O, bir gün ovda gözəl bir gura rast gəlir. Guru izləyən şah onu ovlamaq həvəsinə düşür. Lakin gurun ardınca gedən şah başqa bir mənərə ilə qarşılaşır. Dilsiz heyvan, sanki davranışları ilə Bəhram şahdan imdad diləyirmiş. Şahı özünə həmdəm bilən gur, əjdahadan qisas almaq niyyəti ilə Bəhram Guru mağaraya doğru yönləndirir. Bəhram şah mağaraya daxil olduqda yatan bir əjdaha ilə qarşılaşır.

Çöldə bir kahaya yetişdi Bəhram,
Basmayıb bu yerə qədəm bir adam.
Çatınca ovuna, gördü şiri-nər
Mağara ağzında yatır bir əjdər.
Qıvrılmış bədəni qırdan tökmə dağ,
Gözlədiyi şikar qurtarmazdı sağ [3, s. 71].

Əsas təhlil

Gurun Bəhramdan istəyi odur ki, o əjdahanı öldürsün. Çünki əjdaha gurun qəlbinə köz basıb, onun balasını yeyib. Burada analıq hissənin təcəssümünü görürük. Ana gur balasının xilas olması üçün hər cür mücadiləyə əl atır. Şah bu anda anlayır ki, əjdaha ilə vuruşmaq qaçılmazdır. Əjdaha motivi dünya qəhrəmanlıq dastanlarında da mifoloji motiv kimi mövcuddur. Qəhrəmanların əjdaha ilə vuruşu dastanların süjet xəttində mühüm yer tutur. Məsnəvidə Bəhram obrazının əjdaha ilə bağlı səhnələri, heyvanları damğaladaraq onlara nişan qoyması, ov zamanı hədəfə düzgün, dəqiq nişan alması xüsusiyyətləri bizə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının elementlərini xatırladır. Xatırladaq ki, əjdaha ilə döyüş səhnələri dünya folklorunda da mifoloji motiv kimi dəyərləndirilir. “Dədə

Qorqud” dastanında Bəkil ilə bağlı fraqmentlər və Nizaminin məsnəvisindəki Bəhram şahla bağlı yaratdığı epizodlar arasında oxşar məqamlar vardır . Bəhram şahın əjdaha ilə qarşılaşması motivi də Oğuz dastan ənənəsindən gələn elementdir. Bir məqama diqqət yetirək.”Kitabi Dədə Qorqud” eposunda Salur Qazan əjdaha ilə rastlaşdıqda bir az vahimələnir, lakin özünə ürək-dirək verməklə bu vahiməni aradan qaldırır. Eləcə də Bəhram əjdahanın heybəti qarşısında qorxu keçirsə də, özü-özünü döyüşə ruhlandırır.

Qorxudarsa əgər bu əjdər məni,
Gurun xəcaləti öldürər məni.
Mən onun dadına yetişəm gərək,
Nə olur, qoy olsun, qorxu nə demək?! [3, s. 71]

Nümunədən görünür ki, şair Bəhramın döyüşdən əvvəlki qorxu hissini məxsusi vurğulamışdır. Nizaminin belə bir epizodu canlandırmaqda məqsədi vardır. O Bəhramı belə qorxu,tələş içində canlandırmaya da bilərdi. Lakin Bəhram gurların hamisi olmasını xatırlayıb, tez cəsarətini toplayır. Eyni zamanda Bəhram bir şah idi, bu qorxu hissini öz qüruruna sığışdırma bilməzdi. Bu zaman maraqlı bir sual ortaya çıxır: Nəyə görə əjdaha ilə döyüş səhnəsinin əvvəlində Nizami qəhrəmanını belə qorxu ,tələş içində təsvir etmişdir. Bu sualın cavabı bilavasitə epos ənənələrimizlə bağlıdır . Belə ki, “Dədə Qorqud” eposunda Salur Qazanın “eyni halları” keçirməsi bizə Nizaminin bu elementi dastan ənənələrimizdən məqsədli şəkildə götürməyini deməməyə sübut verir.Yəni məsnəvinin baş qəhrəmanı-Bəhramın qorxusu şair təxəyyülünün məhsulu olmamışdır.Türk folklor nümunələrindən gəlmə element olmuşdur. Nizami bütün yaradıcılığı boyu Firdovsinin fars şüubilik ideologiyasına qarşı türk folklor ənənələrindən bəhrələnməklə tutarlı nümunələr yaratmışdır. Eposun on birinci boyunda Salur Qazan öz qəhrəmanlığını tərənnüm etdiyi nəğmələrdən birində deyir:

Yeddi başlı əjdər hərəyə yetüb vardım,
Heybətindən sol gözün yaşardı.
Hey gözüm, namərd gözüm, müxənnət gözüm,
Bir yıldırdan nə var ki, qorxdun! –dedim [5, s. 117-118].

Nümunədən görünür ki, Salur Qazan yeddi başlı ilanla qarşılaşmışdır.Lakin bir çox xalqların mifologiyasında əjdahalar mifoloji ilan kimi təsvir olunmuşlar. V.V.İvanova görə də əjdaha dünya xalqlarının mifologiyasında mifoloji ilan kimi təqdim olunur [8, s. 394]. Həm əjdaha, həm də ilan mifik mətnlərdə su stixiyasını təmsil edirlər [7, s. 468].

Məsnəvidə və “Dədə Qorqud” dastanında qəhrəmanların əjdaha ilə qarşılaşma səhnələrində müəyyən uyğunluqlar vardır.Hər iki obraz əvvəl həyəcanlanır, lakin sonradan özlərinə ürək-dirək verərək qorxunu aradan qaldırırlar. Eposdan verilən nümunədə Salur Qazanın qorxudan sol gözünün yaşardığını görürük. Lakin Bəhram obrazının gözündən yaş gəlməməsi süjetin fərqli olmasını düşünməyə şərait yaradır. Lakin süjetin sonrakı mərhələlərini izlədikdə göz elementinin Bəhramı Oğuz qəhrəmanları ilə birləşdirən bir element olmasına şahid oluruq:

Göz açıb süzəndə əjdər düşmanı,
Uçdu igid şahın haça peykanı.
Batdı ox əjdərin bir cüt gözünə,
Onu həsrət qoydu dünya üzünə.
Dəldi gözlərini qara əjdərin
Oxlar yer eyləyib dərin-dərin.
Onda ki əjdərə meydan oldu təng,
Yeridi üstünə Bəhram – o nəhəng.
Əjdərə sapladın nizə cürətlə,
Gura pəncəsini şir vurur belə...
...Kəsdi Əhrimənin başını xəncər,
İnsana düşməni əzmək dad verər [3, s. 72].

Məsnəvidən verilən nümunədə Bəhramın əjdahanı öldürmə üsulu təsvir olunmuşdur. Yəni Bəhram əvvəlcə əjdahanın gözünü çıxardır, sonra isə onun başını kəsərək öldürür. Maraqlı məqamlardan biri də odur ki, “Dədə Qorqud” eposunda da Basat Təpəgözü eyni üsulla öldürür. Basat da əvvəlcə heç kəsin və heç nəyin gücü batmayan Təpəgözü gözündən yaralayır. Onun zəif nöqtəsini zədələdikdən sonra Təpəgözün başını kəsir. Deməli Bəhram, Basat, Qazan üçbucağını göz elementi bir-birinə bağlamışdır.”Dədə Qorqud” eposunda Qazan xan da əjdaha ilə döyüşməzdən əvvəl maraqlı manevr etmişdir. O, əjdahadan qorxan gözlərini hədələyərək qorxusuna qalib gəlmişdir. Bəhram əjdahanın gözünü oxla, Basat isə Təpəgözün gözünü nizə ilə çıxartmışdır.

Bu epizodlarda Nizami dastan ənənələri ilə daha bir bağlılıqdan istifadə etmişdir. Gur Bəhramı onun qisasını almaq üçün əjdahanın yanına aparır. Hadisələrin gedişindən bəlli olur ki əjdaha gurun balasını yemişdir. Bəhram da gurun balasını xilas etməkdən ötrü əjdahanın qarnını yarar.

Dərhal əjdahanın qarnını yardı,
Orada bir gurun balası vardı.
Şaha aydın oldu ki, gurdakı məram,
Əjdərdən istərmiş alsın intiqam [3, s. 72].

Poemada xilas olunan gur balasının ölü, ya diri olduğu göstərilməmişdir. Xalq nağıllarımızda adətən şər qüvvələrin qarnından çıxan, xilas olunan canlıların diri şəkildə qurtulduqları təsvir olunmuşdur. “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” adlı Azərbaycan nağılında keçdi onun bir balasını udmuş qurdun qarnını yararaq, Məngülümü xilas edir [1, s. 332]. Məsnəvidə düşmənin qarnının yarılaraq canlıların xilas edilməsi motivi xalq nağıl ənənəsindən gəlmə motividir. Bu hissədə diqqətimizi çəkən ən vacib məqam gur balasının əjdahanın qarnından doğulmasıdır.

Mifoloji görüşlərdə yenidən doğulma anlayışı vardır. Əgər hər hansı bir canlı başqa birinin qarnından sağ çıxırdısa, bu hadisə yenidən doğulma hesab olunurdu. “Yeddi gözəl” poemasında da gur balasının əjdahanın qarnı yarılaraq xilas edilməsi məqamı mifik “yenidən doğulma” motivini təcəssüm etdirmişdir.

“Dədə Qorqud” dastanında da Basat-Təpəgöz süjetində yenidən doğulma motivi ilə rastlaşırıq. Təpəgöz Basatı tutmaq ondan kor edilmiş gözünün intiqamını almaq üçün mağaranın qapısına bir qaya parçası qoyur. Bunu etməkdə Təpəgözün məqsədi Basatın buradan qaçmasının qarşısını almaq olmuşdur. Lakin Basat qoyun sürüsünün içində gizlənməyə nail olur. Basat bir qoçun dərisində gizlənir. Təpəgöz Basatı tapmaq üçün qapının girişində dayanıb qoyunları bir-bir əli ilə yoxlayaraq çölə buraxırdı. Basat bu hiylə yolu ilə Təpəgözün əlindən qurtulur və dərinin içindən çıxır. Dastanın bu epizodunda mifik məna qatı vardır. Mifologiyada Basatın qoçun dərisinə girməsi onun heyvanın qarnında olması kimi dəyərləndirilmişdir. Nümunələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, həm məsnəvidə, həm də dastanda “qarında olma və doğulma” motivləri mövcuddur.

Alimlərin tədqiqatlarında Bəhramın əjdahanı öldürməsi motivinin Firdovsi “Şahnamə”sindəki eyni motivlə müqayisəsi aparılmışdır. Bu tədqiqatlarda yazılmışdır ki, əjdaha öldürmə motivinə hər iki müəllifin fərqli yanaşması vardır. Hər iki müəllif yanaşmasındakı fərqlərə M. Ələkbərovun təhlillərinə əsasən nəzər salaq. Əjdaha öldürmək “Yeddi gözəl”dən fərqli olaraq “Şahnamə”də Bəhramın adı qoçaqlıqlarından biri kimi göstərilmişdir. Burada Bəhram beş gün ov etdikdən sonra bir əjdahaya rast gəlir, onu iki oxla öldürdükdən sonra başını kəsir. Əjdahanın qarnından ölü bir adam çıxır. “Nizaminin həmin mövzuya həsr etdiyi parçada iştirak edən sehrli və xeyirxah ceyran, xəzinə və s. Firdovsidə yoxdur” [2, s. 73].

Nizaminin “Xəmsə” yaradıcılığını izlədikdə oradakı bir çox hadisələrin, obrazların Firdovsinin “Şahnamə”sindən götürdüyünü görürük. Lakin Nizami bunları Firdovsidə olduğu kimi təkrarlamamışdır. Çünki Nizami türk milli ruhunu, türk milli dəyərlərini təcəssüm etdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Xüsusilə də Nizamiyə qədərki dövrdə ədəbi mühitdə öz “Şahnamə”si ilə at oynadan Firdovsinin, məhz bu əsərində fars milli dəyərlərini türk dəyərlərindən, tarixindən üstələməsi və türkü aşağılaması Nizaminin milli qürur hissəsinə toxunmuşdur. Bu səbəbdən də şair hər nə olursa olsun elə bir möhtəşəm əsər yaratmağı düşünürdü ki, bu nümunələrlə həm Firdovsinin

qərəzli mövqeyini ifşa etsin, həm də onun bu əsərini öz yaradıcılığının kölgəsində saxlasın. Şairin Firdovsi “Şahnamə”sinin süjetindən istifadə etməsinin kökündə bu məqsədi dayanırdı. Dahi Nizami bu süjet xəttindən götürülmüş epizodlardan istifadə etsə də, onları öz qələminin sehrinə salaraq türk milli ruhunu əks etdirən orijinal nümunələrə çevirmişdir. Şair “əjdahanı öldürmə” səhnəsində də Firdovsini təkrarlamamış, öz müəllif konsepsiyasını təcəssüm etdirmişdir. Siracəddin Hacınin da tədqiqatları bu fikirlərlə üst-üstə düşür. Siracəddin Hacınin tədqiqatlarına görə Nizami Firdovsini təkrar etmir, yeni məsnəvi yazır, onların fərqi ilə bağlı bu ölçüləri qoyur:

- tarix yazmamışam (Firdovsi tarixi nəzmə çəkib);
- zərgər kimi işlədim, tarixi bilgiləri (qızıl, ləl qırıntılarını) zərgər aləti ilə bir-bir götürdüm, onlardan bir xəzinə (məsnəvi) düzəltdim;
- Firdovsinin demədiyini dedim;
- yarımçıq deşilmiş gövhəri axıradək deşdim;
- tarixi bilgilərdən tövhid və ədalət sarayı tikdim, onlardan bu iki ölməz dəyərin ifadəsi üçün istifadə etdim;
- Firdovsinin məsnəvisini ələdim, doğru olanlara toxunmadım;
- salnamələr üçün yeni əyar, ölçü hazırladım [4, s. 28].

Müəllifin izahlarına görə, Nizami “Şahnamə”yə yaradıcı yanaşmış, Firdovsinin millətçi-şüubi görüşlərindən fərqli olaraq, tövhid və ədalətə, yəni Allahın qoyduğu ilahi nizama əsaslanan bədii incilər yaratmışdır. Nizaminin Bəhramını Firdovsinin Bəhramından fərqləndirən ən mühüm cəhət onun haqq, ədalət, xeyir, humanizm carçısı olması və bu xarakterinə görə türk dastan qəhrəmanlarına bənzəməsidir.

Nəticə

Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, “Yeddi gözəl” məsnəvisinin baş qəhrəmanı Bəhramla bağlı süjetin türk epos ənənəsi ilə, xüsusilə də “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ilə bağlılığı vardır. Nizaminin yaradıcılığında nəinki “Yeddi gözəl” məsnəvisində, ümumiyyətlə bütün “Xəmsə” boyunca folklor motivlərinə bağlılıq bir sistem təşkil etmişdir. Bəhram obrazının poetik strukturunu təşkil edən “ov hamisi” kultu və “əjdaha öldürmə” motivini də bu sistemin ardı kimi dəyərləndirə bilərik. Nizami məqsədli şəkildə türk folklor ənənələrindən yaradıcılığında geniş şəkildə istifadə etmişdir. Şair yeni humanist fikirləri ilə nəinki Azərbaycan ədəbiyyatına, bütün dünya ədəbiyyatına yeni ruh, bəşəri ideyalar, insansevərlik, müdriklik, humanizm hissləri bəxş etmişdir. Bu səbəbdən də şair məsnəvi qəhrəmanlarını onların yerinə yetirəcəkləri mühüm və əhəmiyyətli missiyalarına uyğun olaraq türk poetik qəlibləri çərçivəsində yaratmışdır. Nizami dünya ədəbiyyatı tarixinə türk poetik qəliblərində ali humanitar ideyaların daşıyıcısı olan əbədi yaşar obrazlar bəxş etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru killiyyatı, VIII cild. Nağıllar, VIII kitab / Tərtib edənlər: Hüseyn İsmayılov, Oruc Əliyev. – Bakı: Nurlan, – 2008, – 400 s.
2. Ələkbərov, M. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı / Transliterasiya edən, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi Əzizəgə Nəcəfzadə / M.Ələkbərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021, – 130 s.
3. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Tərcümə edən M.Rahim (bədii tərcümə) / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1983, – 355 s.
4. Hacı, S. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” məsnəvisinin şərh. I kitab / S.Hacı. – Bakı: AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutunun mətbəəsi, – 2017, – 677 s.
5. Kitabi Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / Tərtib edən Samət Əlizadə. – Bakı: Öndər nəşriyyatı, – 2004, – 376s.
6. Rzasoy, S. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst / S.Rzasoy. – Bakı: Nurlan, – 2008, – 188 s.
7. Иванов, В.В. Очерк «Змей» / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 1. – Москва: Советская энциклопедия, – 1980, – с. 468-471

8. Иванов, В.В. Очерк «Дракон» / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 1. – Москва: Советская энциклопедия, – 1980, – с. 394-395

**ADPU-nun Filologiya fakültəsinin Ədəbiyyatın Tədrisi Texnologiyası kafedrasının baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: ulker.baxsiyeva@mail.ru
ORCID İD 0000-0002-5994-2356*

Ulkar Bakhshiyeva

THE MOTIVES OF KILLING THE DRAGON IN THE THOUGHT OF TURKISH MYTHIC FOLKLORE AND THE CREATIVITY OF N. GANJEVI (BASED ON THE MANUAL OF “SEVEN BEAUTIFUL”)

The plot of Bahram, the main character of Nizami Ganjavi’s “Seven Beauties”, has a connection with the Turkish epic tradition, especially with the “Kitabi-Dade Gorgud” epic. In Nizami’s work, not only in the “Yedii yusab” masnav, but in general throughout the entire “Khamsa” devotion to folklore motifs formed a system. We can evaluate the “hunting patron” cult and the “dragon slaying” motive, which make up the poetic structure of Bahram’s image, as a result of this system. Nizami purposefully used Turkish folklore traditions in his work. With his new humanist ideas, the poet gave not only Azerbaijani literature, but the entire world literature a new spirit, humanitarian ideas, humanitarianism, wisdom, and humanistic feelings. For this reason, the poet created his masnavi heroes within the framework of Turkish poetic patterns according to their important and important missions. Nizami has given the history of world literature eternal images in Turkish poetic patterns, the bearers of high humanitarian ideas.

Keywords: *Bahram Shah, dragon, motive, folklore, Turkish*

Улька́р Бахши́ева

МОТИВЫ УБИЙСТВА ДРАКОНА В МЫСЛИ ТУРЕЦКОГО МИФИЧЕСКОГО ФОЛЬКЛОРА И ТВОРЧЕСТВЕ Н. ГАНДЖЕВИ (НА ОСНОВЕ ПОСОБИЯ “ЙЕДДИ ГЁЗЕЛЬ”)

Сюжет о Бахраме, главном герое «Семи красавиц» Низами Гянджеви, имеет связь с тюркской эпической традицией, особенно с эпосом «Китаби-Деде Горгуд». В творчестве Низами не только в маснаве «Едий юсаб», но и вообще во всей «Хамсе» приверженность фольклорным мотивам сформировала систему. Как следствие этой системы мы можем оценить культ «покровителя охоты» и мотив «убийства дракона», составляющие поэтическую структуру образа Бахрама. Низами целенаправленно использовал в своем творчестве турецкие фольклорные традиции, своими новыми гуманистическими идеями поэт придал не только азербайджанской литературе, но и всей мировой литературе новый дух, гуманистические идеи, гуманизм, мудрость, гуманистические чувства. По этой причине поэт создал своих маснавских героев в соответствии с важными и важными миссиями, которые они будут выполнять в рамках тюркских поэтических образцов. Низами дал истории мировой литературы вечные образы, являющиеся носителями высоких гуманистических идей в тюркских поэтических образцах.

Ключевые слова: *Бахрам Шах, дракон, мотив, фольклор, тюрк.*

Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir

**İlk daxilolma tarixi: 25.04.2024
Son daxilolma tarixi: 11.05.2024**